

Kartografia baśni

Kowalczyk, K. (2021). *Grimmosfera polska. Baśnie ze zbioru Wilhelma i Jakuba Grimmów w polskiej kulturze literackiej (1865–2015)*. Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.

Abstrakt:

Artykuł recenzyjny dotyczy monografii *Grimmosfera polska. Baśnie ze zbioru Wilhelma i Jakuba Grimmów w polskiej kulturze literackiej (1865–2015)* Kamili Kowalczyk (2021), w której autorka podejmuje próbę zidentyfikowania najważniejszych mechanizmów i tendencji, jakie przez półtora wieku miały miejsce w polskich baśniowych renarracjach. Kluczowe dla pracy pojęcie grimmosfery jako całości kształtu zjawisk związanych z postaciami Wilhelma i Jakuba Grimmów oraz ich baśniową twórczością pozwala na obszerną charakterystykę obecności „baśni Grimmów” w polskiej kulturze na przestrzeni lat. Najwięcej miejsca poświęcono „renarracjom właściwym”, czyli przekształcającym tradycyjny wzorec baśniowy w sposób innowacyjny i często polemiczny, ale uwzględniono również przekłady, filmy, spektakle teatralne, reklamy, gry komputerowe i inne przejawy funkcjonowania baśni w kulturze. Dzięki temu *Grimmosfera polska* stanowi wartościowy przewodnik po długiej historii baśni Grimmowskich w Polsce.

Słowa kluczowe:

bajkosfera, baśń, historia baśni, Jakub Grimm, Kamila Kowalczyk, renarracje baśni, Wilhelm Grimm

* Barbara Kaczyńska – dr, pracuje w Instytucie Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego i Katedrze Filologii Angielskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych. Jej zainteresowania naukowe obejmują tłumaczenia literackie i historię baśni. Kontakt: b.kaczynska@uw.edu.pl.

The Cartography of Fairy Tales

Kowalczyk, K. (2021). *Grimmosfera polska. Baśnie ze zbioru Wilhelma i Jakuba Grimmów w polskiej kulturze literackiej (1865–2015)*. Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.

Abstract:

This review article discusses the monograph *Grimmosfera polska. Baśnie ze zbioru Wilhelma i Jakuba Grimmów w polskiej kulturze literackiej (1865–2015)* [Polish Grimmosphere: Fairy Tales from the Collection by Wilhelm and Jacob Grimm in Polish Literary Culture (1865–2015)] by Kamila Kowalczyk (2021), who attempts to identify major mechanisms and trends that have been present in Polish fairy tale retellings for 150 years. The crucial concept of ‘grimmosphere,’ defined as the system of all phenomena related to the figures and fairy tale works of Wilhelm and Jacob Grimm, provides room for the extensive discussion of the presence of ‘Grimm fairy tales’ in Polish culture over the years. The book focuses on ‘proper retellings,’ which transform the traditional fairy tale model in an innovative and often polemical way, but it also includes translations, films, theatre plays, advertisements, video games, and other ways in which fairy tales manifest themselves in culture. As a result, *Grimmosfera polska* is a valuable guide to the long history of Grimm fairy tales in Poland.

Key words:

fairy-tale-sphere, fairy tale, history of fairy tales, Jacob Grimm, Kamila Kowalczyk, fairy tale retellings, Wilhelm Grimm

Odłam na przełomie XVIII i XIX wieku pojawiła się koncepcja literatury przeznaczonej specjalnie dla dzieci, baśń zajmowała w jej obrębie paradoksalne miejsce gatunku wiecznie obecnego i wiecznie podejrzanego. Nie ma epoki, w której jej stosowność dla najmłodszych czytelników nie byłaby kwestionowana. W oświeceniowym *Monitorze (O wychowaniu dzieci, 1770)* bajki opowiadane przez piastunki piętnowano jako szkodliwe dla duszy i ciała, a pani de Genlis (1782/1787, s. 75–77) utyskiwała na niemoralność baśni literackich. Sto lat później niemal te same argumenty powtarzali Roman Ignacy Plenkiwicz (1880) i Stefania Sempołowska (1901/1981), narzekając na podejrzaną etykę protagonistów, materializm czy seksizm. Po II wojnie światowej w baśniach braci Grimm dostrzeżono kwintesencję rzekomo genetycznego germańskiego okrucieństwa i jeden z czynników, które doprowadziły do zbrodni nazizmu (Osterloff, 1946; Librachowa, 1946–1947). Współcześnie wreszcie nie mało jest głosów krytykujących tradycyjną baśń za propagowanie przestarzałych i szkodliwych ról płciowych (Lasoń-Kochańska, 2010; Słany, 2011). Mimo to baśń pozostaje trwałym elementem literackiego krajobrazu dzieciństwa z uporem,

który można tłumaczyć tylko tym, że gatunek przemawia do głęboko zakorzenionych potrzeb ludzkiego ducha.

Niezwykła trwałość baśni idzie w parze z niezwykłą jej zmiennością. Wielokształtna „bajkosfera” (Waksmund, 1977) podlega stałej ewolucji: bogactwo oraz plastyczność fabuł i motywów – a także brak praw autorskich – umożliwiły ich swobodną wędrówkę zarówno między kulturami i językami, jak i tekstami oraz gatunkami. Na te właśnie przekształcenia zwraca uwagę Kamila Kowalczyk (2021), koncentrując się na baśniach Grimmowskich, które dotąd stanowią jeden z najistotniejszych elementów polskiego systemu baśniowego.

W ciągu ostatnich trzydziestu lat system ten doczekał się licznych opracowań. W kontekście tematyki podjętej przez Kowalczyk należy wspomnieć o dwóch najważniejszych nurtach badawczych. Do pierwszego należą prace na temat historii baśni, jej recepcji i funkcjonowania w zmiennych kontekstach społecznych i literackich, takie jak *Baśń w literaturze Młodej Polski* Anny Czaбанowskiej-Wróbel (1996), *Przemiany gatunkowe polskiej baśni literackiej XIX i XX wieku* Violetty Wróblewskiej (2003), *W baśni jak w życiu. Miejsce literatury baśniowej w szkole międzywojennej* Zofii Budrewicz (2003), *Baśń sponiewierana (Kartka z dziejów gatunku)* Ryszarda Waksmunda (2008), *Polskie dzieje baśni braci Grimm* Elizy Pieciul-Karmińskiej (2010), *Jak to z Kotem w butach było. Baśnie Charles'a Perraulta w przekładzie i w adaptacji* Hanny Januszewskiej Moniki Woźniak (2010), *Grimmowie w Polsce. Rekonesans bibliograficzny w 200 lat po Kinder- und Hausmärchen* Bogumiły Staniów (2012), *Baśń na polskim rynku wydawniczo-księgarskim w latach 1945–1989* Sylwii Gajownik (2014), *O baśni totalitarnej – dopowiedzenia* Jana Galanta (2014), *Baśń i realizm. Jeszcze o powojennej sytuacji literatury dla najmłodszych* Michała Zawodniaka (2014), *Historia polskiej recepcji przekładowej baśni i opowieści Hansa Christiana Andersena* Bogumiły Sochańskiej (2017) czy też praca doktorska *Francuska XVII i XVIII-wieczna baśń literacka i jej recepcja w polskiej literaturze dla dzieci w latach 1743–2018* Barbary Kaczyńskiej (2021). Do nurtu drugiego należą prace poświęcone renarracjom polemicznym wobec baśni tradycyjnej (określanym też m.in. jako retellingi, baśnie postmodernistyczne czy antybaśnie), takie jak klasyczna już *Baśń postmodernistyczna: przeobrażenia gatunku. Intertekstualne gry z tradycją literacką* Weroniki Kosteckiej (2014), *Postmodernistyczny retelling baśni – garść uwag terminologicznych* Macieja Skowery (2016) oraz wcześniejsze prace Kowalczyk, w tym książka *Baśń w zwierciadle popkultury. Renarracje baśni ze zbioru Kinder- und Hausmärchen Wilhelma i Jakuba Grimmów w przestrzeni kultury popularnej* (2016).

Monografia *Grimmosfera polska. Baśnie ze zbioru Wilhelma i Jakuba Grimmów w polskiej kulturze literackiej (1865–2015)*, którą można uznać za

zwieńczenie dotychczasowego bogatego dorobku Kowalczyk (2021), łączy te dwa obszary badawcze, podejmuje bowiem zagadnienie renarracji, lecz przesuwa jego zakres znacznie dalej w przeszłość, niż ma to zwykle miejsce w pracach polskich badaczy, skupionych z reguły na współczesności. Zakres chronologiczny książki obejmuje imponujący przedział 150 lat, Kowalczyk dąży zatem do odmalowania jak najpełniejszego obrazu obecności baśni braci Grimm w polskiej kulturze literackiej. Samą „grimmosferę polską” autorka definiuje jako „»całokształt zjawisk i wytworów kulturowych«, u podstaw których leżą przede wszystkim mitotwórcza funkcja wzorców baśni Grimmowskich i zjawisko mitologizacji samych braci w rodzimej kulturze” (s. 16). Autorka uwzględnia więc nie tylko baśniowe teksty nawiązujące pośrednio lub bezpośrednio do utworów braci Grimm, lecz także dyskurs (opinie, wyobrażenia, sposoby myślenia) funkcjonujący wokół tych tekstów oraz postaci niemieckich pisarzy, zrekonstruowany na podstawie przedmów, posłowi, artykułów naukowych i publicystycznych, recenzji itp.

Kluczowe dla analizy przeprowadzonej przez Kowalczyk (2021) są pojęcia wzorca baśniowego i renarracji. Tym pierwszym autorka proponuje zastąpić koncepcję baśniowego kanonu, czyli archetekstów traktowanych jako pierwowzór i punkt odniesienia dla wszystkich pozostałych. Wzorzec baśniowy to w rozumieniu badaczki konstrukt wyobrazeniowy, a więc zbiór elementów kojarzących się z wybraną baśnią i pozwalających na odczytanie tekstu konkretnego baśniowego tytułu (s. 34). Takie podejście umożliwia szersze i bardziej dynamiczne spojrzenie na sposób funkcjonowania baśni, redukując wagę „kanonicznych” tekstów braci Grimm czy – jeśli wyjdziemy nieco poza obszar pracy Kowalczyk – Perraulta lub Andersena.

Renarracja, pojęcie, które stopniowo zdomowia się w polskich badaniach nad baśnią (np. Kaczyńska, 2021; Kowalczyk, 2016; Skowera, 2016), definiowane jest w *Grimmosferze polskiej* jako tekst, który realizuje wyobrażony wzorzec baśniowy, zarazem go przekształcając, by zaproponować odbiorcy nową jakość (Kowalczyk, 2021, s. 43). To, w jaki sposób autorka omawia szczegółowo tę koncepcję i jak się nią posługuje, pokazuje, że renarracja jest dla niej niezwykle pojemną kategorią, do której można zaliczyć właściwie wszystkie teksty narracyjno-fabularne jakkolwiek nawiązujące do baśni. Kowalczyk wyróżnia w jej obrębie trzy typy. Pierwszym z nich są renarracje-adaptacje, w których komponent transformacji i nowej jakości jest ograniczony o tyle, że ich *raison d'être* jest przeniesienie tekstu traktowanego jako oryginalny czy kanoniczny – w tym przypadku baśni niemieckich pisarzy – na grunt polski. Są to więc szeroko rozumiane przekłady, przeważnie sygnowane nazwiskiem braci Grimm i przynajmniej deklaratywnie obliczone na przybliżenie polskim czytelnikom

utworów „pierwotnych”. Kowalczyk zestawia tego rodzaju teksty w użytecznych tabelach bibliograficznych, które pozwalają zorientować się w skali obecności takich tekstów w polskim systemie. Pozostawia je jednak na marginesie analizy, ponieważ, jak sama zastrzega, jej praca nie ma ambicji przekładoznawczych (s. 62). Jako typ drugi wyróżnione zostają renarracje topiczne, które wykorzystują baśń jako pojedynczy motyw, odosobnione nawiązanie czy wtrącenie „o charakterze reminiscencji” (s. 45), uruchamiające dodatkowy kontekst interpretacyjny, ale niestanowiące dominanty strukturalnej utworu. Wreszcie typ trzeci, na którym koncentruje się większość rozważań zawartych w *Grimmosferze polskiej*, to renarracje właściwe, czyli przekształcające wzorzec baśniowy, nieraz w sposób nowatorski lub celowo prowokacyjny, tak, by wytworzyć intertekstualne napięcie między oczekiwaniami czytelnika związanymi z baśnią tradycyjną a nowym tekstem – na przykład poprzez zabiegi autotematyczne i metatekstowe, psychologizację, inwersję płci postaci czy modyfikację baśniowej aksjologii (s. 47–51). W obręb tak rozumianych renarracji wchodzi zatem zjawiska określane również jako „baśnie postmodernistyczne” (Kosteczka, 2014) czy „antybaśnie” (Gajownik, 2010).

Typologia, a zwłaszcza zebrane w tabeli najważniejsze mechanizmy renarracyjne, są użyteczne i dosyć przejrzyste, aczkolwiek nie zostaje do końca sprecyzowane, jak należałoby zaklasyfikować liczne teksty popularne, często anonimowe i charakteryzujące się niską jakością edytorską, pozbawione – przynajmniej wyrażonych *explicite* – polemicznych ambicji renarracyjnych. Tego rodzaju zjawiska, które występowały szczególnie często w niektórych epokach (druki straganowe z przełomu XIX i XX wieku, współczesne wydania produkowane przez firmy międzynarodowe), nie do końca wpasowują się w klasyfikację zaproponowaną przez badaczkę. W gruncie rzeczy wydają się one zawieszane między renarracjami-adaptacjami a renarracjami właściwymi. Kowalczyk (2021, s. 123) zdaje sobie sprawę z tej niejednoznaczności, jednak jej nie rozstrzyga, i w dalszej analizie wydaje się częściej zaliczać takie teksty do renarracji właściwych.

Podkreślenie ewolucyjnej zmienności baśniowych fabuł i motywów oraz założenie, że ich odczytywanie jest uwarunkowane historycznie, determinuje organizację monografii Kowalczyk, w której kolejne rozdziały są poświęcone poszczególnym okresom wyróżnionym na podstawie wydarzeń istotnych dla polskiej recepcji baśni Grimmowskich (np. pierwszy przekład w 1865 roku) lub dla całej polskiej literatury dziecięcej i całego systemu wydawniczego (np. wprowadzenie PRL-owskiej polityki wydawniczej). Każdy z rozdziałów zaczyna się od omówienia panujących w danym okresie poglądów na baśń i wyobrażeń na temat braci Grimm i ich twórczości. Potem następuje zestawienie

renarracji-adaptacji sygnowanych nazwiskiem Grimmów oraz analiza wybranych renarracji kilku najpopularniejszych wzorców baśniowych (*Królowna Śnieżka, Czerwony Kapturek, Kopciuszek, Jaś i Małgosia*), przy czym najwięcej miejsca Kowalczyk poświęca renarracjom właściwym i zachodzącym w nich przekształceniom na poziomie narracji i fabuły.

W opisie tych przemian ujawnia się napięcie między koncepcją wzorca jako intersubiektywnego konstruktu wyobrażeniowego funkcjonującego w umysłach uczestników kultury a punktem odniesienia zastosowanym przez Kowalczyk (2021) do analizy porównawczej, którym pozostają jednak, jak się wydaje, teksty braci Grimm. Bardzo często mowa jest o „wzorcu Grimmowskim” (np. s. 130), a innowacje i modyfikacje są wskazywane przez kontrast z tekstem niemieckim (choć nie zawsze precyzyjnie zostają rozgraniczone elementy obecne już u Grimmów i te wprowadzone dopiero przez autorów polskich). Wydaje się, że badaczka uznaje nadrzędność i pierwotność (a więc kanoniczność) utworów Wilhelma i Jakuba, ponieważ w jej interpretacji niemal cała polska bajkosfera staje się „grimmosferą polską” (i odwrotnie: „grimmosfera polska” obejmuje zjawiska z całej polskiej bajkosfery). Takie uproszczenie nie jest zupełnie pozbawione podstaw, trudno bowiem zanegować ogromny wpływ twórczości Grimmów i jej mniej lub bardziej pośrednich pogłosów na polski system baśniowy, prowadzi jednak do marginalizacji lub ignorowania wpływu baśni z innych kultur, np. francuskiej czy polskiej¹. Pewnym rozczarowaniem dla mnie jako przekładowniczki było nieco pobieżne potraktowanie tłumaczeń. Choć ze względu na zamierzony cel autorki jest to w pełni zrozumiałe, w niektórych przypadkach temat prosi się o nieco dokładniejszą analizę. Tak jest choćby w przypadku tłumaczenia Marcellego Tarnowskiego z 1924 roku, które zostaje podsumowane trzema zdaniami; jedno z nich jest poświęcone wysokiej jakości edytorskiej wznowienia z 1930 roku. Kowalczyk nie wspomina, że w tym drugim wydaniu

¹ Np. w kontekście recepcji baśni Grimmowskich Kowalczyk (2021, s. 110) wymienia serię *Cuda nad Cudami dla Grzecznych Dzieci* J.A. Zygmunta z 1880 roku, jednak tytuły poszczególnych tomów (*Kot w butach, Piękna księżniczka sto lat śpiąca, Sinobrody*) sugerują raczej źródła lub co najmniej inspiracje francuskie. Kowalczyk cytuje również opis należącego do wróżki „kryształowego powozu ciągniętego przez smoka” (s. 465) jako przykład przejmowania stylistyki Disneya, podczas gdy ma on wiele wspólnego z tekstem Charles’a Perraulta (*chariot tout de feu, trainé par des dragons* [ognisty powóz ciągnięty przez smoki] – Perrault 1697/2005, s. 189). Z kolei przy omówieniu *Kopciuszka* Antoniego Gawińskiego z 1925 roku pojawia się wątek „urozmaicenia miejsca akcji” (s. 230), ponieważ bohaterka przed udaniem się na bal widzi królewicza w kościele. Kowalczyk nie zaznacza, że spotkanie na niedzielnej mszy (a nie na zabawie) to motyw typowy dla ludowych realizacji tego wątku baśniowego.

zmianie uległa treść: *Kopciuszek*, w pierwszym wydaniu bliski baśni Grimmów, w wersji z 1930 roku zmienił się w długą, sentymentalną opowieść, w której wiele motywów zaczerpnięto z baśni Perraulta.

Pomimo tych kilku zastrzeżeń monografia Kowalczyk zasługuje na uznanie. Zaletami *Grimmosfery polskiej* są ważne i użyteczne ustalenia bibliograficzne, znakomicie dobrane cytaty ilustrujące dyskurs na temat baśni w poszczególnych epokach oraz precyzyjnie wskazane mechanizmy renarracyjne, a także liczne reprodukcje ilustracji, okładek i innych źródeł ikonograficznych.

Po obszernym wprowadzeniu teoretycznym i metodologicznym następuje pierwszy z uporządkowanych chronologicznie rozdziałów, poświęcony baśniom Grimmowskim „pomiędzy romantyzmem a modernizmem” (Kowalczyk, 2021, s. 95), czyli – w ujęciu badaczki – latom 1865–1914. Najbardziej interesującą jego część stanowi omówienie polskiego dyskursu wokół Jakuba i Wilhelma Grimmów, pokazujące, jak świadomość ich działalności naukowej i literackiej przenikała na ziemię polskie. Opis recepcji samych baśni jest utrudniony ze względu na ograniczone źródła (brak wielu druków, mało wiarygodne katalogi) oraz nierozwiązaną do końca kwestię ewentualnej wcześniejszej obecności na ziemiach polskich wątków, które później miałyby zostać upowszechnione przez teksty braci Grimm (s. 155). Autorce udaje się jednak wybrnąć z tych komplikacji poprzez zawężenie materiału źródłowego do dostępnych tekstów. Nie daje to oczywiście pełnego obrazu ówczesnej polskiej recepcji, ale daje pewność, że wysnuwane wnioski są oparte na solidnych i rzetelnych podstawach. Kowalczyk przedstawia zatem wybrane realizacje Grimmowskich wzorców na tle ogólnych tendencji rozwoju polskiej literatury dziecięcej i baśni dla dzieci (w szczególności dwubiegunowości ówczesnej pedagogiki, której przedstawiciele baśń stawiali w pozycji uprzywilejowanej albo surowo ją odrzucali jako niewychowawczą). Często występującym mechanizmem wskazanym przez badaczkę jest upraszczanie struktur narracyjnych przy jednoczesnym wzbogacaniu baśni o szczegóły o charakterze mniej lub bardziej ornamentalnym (opis wyglądu postaci, towarzyszące im zwierzęta) oraz puryfikacja zakończeń, w których antagonistów nie spotykają surowe kary. Szczególnie wartościowe są uwagi Kowalczyk o satyrycznej noweli Włodzimierza Perzyńskiego *Prawdziwa bajka o Kopciuszku* z 1907, który to przykład pokazuje, że intertekstualne, polemiczne „renarracje właściwe” baśniowych schematów były już obecne w polskiej kulturze literackiej przeszło sto lat temu.

Kolejny rozdział, poświęcony międzywojniu, opisuje „urodzaj” baśni Grimmowskich, wydawanych wtedy szczególnie licznie w publikacjach o różnej jakości literackiej i edytorskiej. Fabuły zakorzeniły się mocno w świadomości polskich odbiorców, a postaci niemieckich baśniopisarzy zyskały

wystarczający rozgłos i autorytet, by Wacław Sieroszewski został oskarżony o plagiat za napisanie baśni wykorzystującej te same motywy co *Muzykanci z Bremy* (Kowalczyk, 2021, s. 159–160). Zwracają uwagę pozytywne na ogół opinie na temat przesłania wychowawczego baśni braci Grimm, choć badaczka cytuje również wypowiedzi z lat 30., w których pojawiają się pierwsze sygnały krytyki pisarzy jako prekursorów niemieckiego nacjonalizmu. Podobnie jak wcześniej, po wojnie autorzy baśniowych tekstów wzbogacali je o nowe postaci, opisy i epizody, często o wydźwięku patriotycznym lub religijnym, oraz łagodzili zakończenia, rezygnując z drastycznych kar dla antagonistów. Pojawiły się także kolejne renarracje satyryczne, podejmujące tematy społeczne (konsumpcjonizm, emancypacja kobiet) i polityczne (ideologia komunistyczna, zagrożenie ze strony III Rzeszy). Istotnym wydarzeniem, na które zwraca uwagę Kowalczyk, była *Królowna Śnieżka i siedmiu krasnoludków* wytwórni Walta Disneya (1937, polska premiera w 1938 roku) oraz publikacja opartych na animacjach Disneya książek, opracowywanych przez cenionych polskich pisarzy. Był to początek wpływu „Disnejowskiego paradygmatu” (s. 207) zarówno na treść baśni, jak i ich oprawę graficzną.

Krótki rozdział poświęcony latom II wojny światowej zasługuje na szczególną uwagę, ponieważ mogłoby się wydawać, że okres ten był jałowy, jeśli chodzi o wydania baśni. Kowalczyk niuansuje ten stereotypowy obraz, pokazując, że wznawiano wówczas wcześniejsze teksty bądź tworzono nowe. Autorka wpisuje też edycje w kontekst polityczny, pisząc o prawdopodobnych powiązaniach wydawnictw z okupantem i dopuszczeniu baśni Grimmowskich jako lektur szkolnych przez władze Generalnego Gubernatorstwa.

Pierwsze lata powojenne (1945–1949), opisane w kolejnym rozdziale, to okres gwałtownego sporu o twórczość Grimmów i znacznego ograniczenia ich obecności w dziecięcym doświadczeniu czytelniczym. Kowalczyk (2021) szczegółowo opisuje surową krytykę baśni Grimmowskich, wynikającą z antyniemieckich resentymentów. Zarzuty dotyczące propagowania wartości sprzecznych z cywilizacją i moralnością doprowadziły do „wyklęcia” baśni, potraktowanych niemal jako teksty założycielskie nazizmu. Nie załamało to jednak polskiej grimmosfery, w której nadal pojawiały się baśniowe renarracje, sięgające do wzorców przedwojennych. W nowo powstających tekstach coraz częściej dochodziło do racjonalizacji i ulogiczniania baśniowych motywów, a także do ich puryfikacji i dydaktyzacji, zgodnie z nowym modelem „baśni użytecznej wychowawczo i politycznie” (s. 305).

Apogeum tej dydaktyzującej tendencji przypadło na lata 1949–1956. Opierając się na bogatym materiale źródłowym, Kowalczyk omawia w kolejnym rozdziale socrealistyczne zalecenia i wymogi, zgodnie z którymi nakazywano

usuwać z księgozbiorów wiele dawniejszych wydań Grimmów, osądzonych jako „reakcyjne”. Ideologia komunistyczna, egzekwowana przez cenzurę, oraz wciąż żywy resentyment antyniemiecki wpłynęły na brak wznowień i nowych tłumaczeń. Wszelkie baśnie starano się wprzęgnąć w służbę ideałom socjalizmu, w szczególności poprzez pochwałę specyficznie rozumianej ludowości, działania kolektywnego i cnót klasy robotniczej, przeciwstawionej elitom przedstawionym krytycznie lub przynajmniej komicznie (tendencje te znalazły najpełniejszy oddźwięk w *Kopciuszku i Baśni o szklanej górze* Ewy Szelburg-Zarembiny – 1949). Przeznaczone dla dorosłych renarracje satyryczne, które cytuje Kowalczyk, również stanowiły według badaczki narzędzie oficjalnej ideologii, ponieważ ich przedmiotem był zachodni system kapitalistyczny.

Po odwilży te zapędy ideologiczne same stały się przedmiotem kpin (Kowalczyk, 2021, s. 346), a dzięki coraz liczniejszym wydaniom rozmaitych baśni nastąpił ponowny rozkwit polskiej bajkosfery i grimmosfery. Wraz ze wznowieniem tłumaczenia Marcelego Tarnowskiego w oczyszczonym z grozy i brutalności opracowaniu Stefanii Wortman (1956) bracia Grimm powrócili do polskiego systemu wydawniczego, co zbiegło się z coraz częstszymi neutralnymi lub nawet pozytywnymi wzmiankami o niemieckich pisarzach w prasie. Czarna powojenna legenda przygasła, choć nie zniknęła całkowicie; nazwisko Grimmów zostało już na trwałe powiązane z okrucieństwem rozwiązań fabularnych. Odpowiedzią na tę reputację były rodzime realizacje wzorców Grimmskich, w których często – podobnie jak w poprzednich epokach – redukowano grozę i wprowadzano komizm (czasem wynikający z autotematyzmu). Interesujące są uwagi Kowalczyk o dalej idących przekształceniach, takich jak wspomnianie baśni w dziecięcych „bajeczkach-wyliczankach”, zderzanie baśniowej konwencji ze sztafażem futurystycznym (zabieg charakterystyczny dla epoki zachłyśnięcia się postępem technologicznym), czy też funkcjonowanie baśniowych bohaterów poza kontekstem literackim, w ramach tekstów użytkowych (poradniki, przewodniki, książki kucharskie).

Kolejny, ósmy rozdział poświęcony jest latom 1970–1989, przełomowym dla obecności Grimmów w polskiej kulturze ze względu na wzrost zainteresowania badaczy ich twórczością oraz baśniami w ogóle. Istotny był tu kontekst otwarcia na zachód i współpracy polsko-niemieckiej – jako przykłady ważnych wydarzeń można wymienić wystawę *Baśnie braci Grimm* współorganizowaną przez biblioteki narodowe Niemiec i Polski oraz Muzeum Książki Dziecięcej w Warszawie na początku lat 70., dwutomową edycję baśni pod redakcją Heleny Kapelańskiej z 1982 roku oraz konferencję naukową *Bracia Grimm i folklor narodów słowiańskich* w 1985 roku. Niemieckie baśnie zyskiwały na popularności i wywoływały żywe reakcje m.in. w prasie, przy czym najczęściej poruszano wątki

dawności baśniowej tradycji (zagrożonej, według publicystów, pochodem nowoczesności), grozy i brutalności oryginalnych tekstów oraz – pod wpływem niezwykle głośnej książki Brunona Bettelheima *Cudowne i pożyteczne* (1977), która ukazała się w 1985 roku w przekładzie Danuty Danek – interpretacjom psychoanalitycznym i apologii baśni jako tekstów sprzyjających rozwojowi duchowemu dzieci. Kowalczyk zwraca uwagę również na bardzo dynamiczny rozwój całej polskiej bajkosfery, odnotowując zarówno różnorodność funkcjonujących w tym okresie modeli baśniowości, od przekładu opatrzonego aparatem naukowym, poprzez symboliczne lub humorystyczne renarracje charakteryzujące się różnym poziomem napięcia intertekstualnego, aż po nawiązujące do baśni satyry społeczne czy polityczne. Wzmiankuje także o obecności baśniowych motywów poza kulturą literacką *sensu stricto* w filmie czy w literaturze użytkowej. Zgodnie z tytułem rozdziału, *W stronę nowoczesnej fantastyki?*, badaczka podkreśla coraz intensywniejsze zacieranie granic między baśnią a innymi gatunkami i konwencjami – proces ten, zapoczątkowany już wcześniej, wzmógł się po 1989 roku.

Ostatni omawiany okres Kowalczyk (2021) kończy na 2015 roku, dzięki czemu całe opisane przez nią dzieje baśni Grimmowskiej w Polsce zamykają się w okrągłych 150 latach (s. 26). Ćwierćwiecze po upadku komunizmu (1989–2015) odznaczało się wyjątkową liczebnością i różnorodnością baśniowych zjawisk, poczynając od mnóstwa publikacji o miernej jakości, często naśladowujących mniej lub bardziej nieudolnie stylistykę animacji Disneya, poprzez renarracje humorystyczne lub zaangażowane (np. feministyczno-genderowe), aż po przekład baśni Grimmów autorstwa Elizy Pieciul-Karmińskiej – pierwsze tłumaczenie tak kompletne i do tego stopnia skoncentrowane na kontekście źródłowym. A przecież należy wspomnieć także o szerszym obiegu kulturowym: spektaklach, filmach, komiksach, grach komputerowych, tekstach użytkowych, reklamach czy internetowych memach. Ogrom materiałów pochodzących z tego okresu trudno poddać się klasyfikacji i operacjom badawczym, tym bardziej więc na uznanie zasługuje synteza dokonana przez Kowalczyk. Zdarzają się wprawdzie fragmenty, w których dominują przede wszystkim wyliczenia tytułów baśni lub artykułów naukowych czy publicystycznych bez pogłębionego komentarza lub analizy, ale jako całość rozdział w sposób bardzo satysfakcjonujący poszerza i pogłębia ustalenia Kosteckiej (2014) z *Baśni postmodernistycznej*, którą autorka często cytuje. Wyjątkowo interesującym wątkiem podjętym przez badaczkę jest mit „strasznych” Grimmów, nadal żywy w dyskursie oraz w renarracjach epatujących grozą i okrucieństwem (Kowalczyk, 2021, s. 436, 518). Warto w tym kontekście przywołać skandaliczną edycję *Baśnie braci*

Grimm. Oryginalne, której autorka nie uwzględniła najpewniej ze względu na datę wydania (2018), a która wpisuje się właśnie w nurt dyskutowania Grimmowskiej „czarnej legendy”: publikacja reklamowana przez wydawcę jako pierwszy polski przekład pierwszego wydania *Kinder- und Hausmärchen* okazała się ukrytym przekładem z angielskiego, w dodatku pełnym błędów i amplifikacji grozotwórczych (Pieciul-Karmińska, 2020).

Zainteresowanie baśniami, zarówno w świecie naukowym, jak i w ogólnym obiegu czytelnicy, wydaje się w ostatnim czasie rosnać. Mimo to baśń i bajkosfera pozostają krainami wciąż nie dość zbadanymi, często przytłaczającymi swoim ogromem, zróżnicowaniem, burzliwą historią i paradoksami. Wiadać to doskonale w *Grimmosferze polskiej*, której autorka podejmuje zarówno tematykę mechanizmów renarracyjnych, jak i recepcji przekładów; zarówno różne oblicza dydaktyzmu i oczyszczania z grozy lub erotyki, jak i przekształcenia humorystyczne lub brutalizujące, satyryczne lub politycznie zaangażowane; zarówno kulturę literacką *sensu stricto*, jak i szerszy obieg medialny.

Być może zresztą złożoność tego świata i zainteresowanie, jakie on budzi, nie są ze sobą bynajmniej sprzeczne. Między jednym a drugim zachodzi bowiem sprzężenie zwrotne: im bardziej złożony jest temat, tym więcej osób pragnie i może go badać, a im więcej osób go bada, tym bardziej złożony się staje. Naturalne jest, że kolejni odbiorcy i twórcy, którzy zapuszczają się w gęstwinę baśniowego lasu, poszerzają jego granice o kolejne renarracje i interpretacje, co dowodzi tylko, że baśń – wiecznie zmienna – jest wiecznie żywa. Znaczenie *Grimmosfery polskiej* Kamili Kowalczyk polega na tym, że pozwala spojrzeć na nią z lotu ptaka; to niezastąpiona mapa, która umożliwia wytyczenie ścieżki i odnalezienie drogę do ukrytego wśród cierni pałacu.

Bibliografia

- Budrewicz, Z. (2003). W baśni jak w życiu. Miejsce literatury baśniowej w szkole międzywojennej. W: U. Chęcińska (red.), *Barwy świata baśni* (s. 321–333). WN US.
- Czabanowska-Wróbel, A. (1996). *Baśń w literaturze Młodej Polski*. TAIWPN Universitas.
- Gajownik, S. (2010). O „antybaśniach” słów kilka... W: B. Olszewska, E. Łucka-Zajac (red.), „Stare” i „nowe” w literaturze dla dzieci i młodzieży (s. 311–321). Wydawnictwo UO.
- Gajownik, S. (2014). Baśń na polskim rynku wydawniczo-księgarskim w latach 1945–1989. W: K. Heska-Kwaśniewicz, K. Tałus (red.), *Literatura dla dzieci i młodzieży*. T. 4 (s. 253–267). WUŚ.

- Galant, J. (2014). O baśni totalitarnej – dopowiedzenia. W: K. Ćwiklak (red.), *Baśń we współczesnej kulturze. T. 1. Niewyczerpana moc baśni: literatura – sztuka – kultura masowa* (s. 163–175). WN UAM.
- Genlis, S.-F. de (1787). *Adele y Teodor czyli Listy o edukacji, zawieraiące w sobie wszystkie maksymy i prawidła stosowane do 2 układów edukacji dam, mężczyzn i osób przeznaczonych do rządu. T. 1* (K. Czermińska, tłum.). Ignacy Grebel. (wyd. oryg. 1782).
- Kaczyńska, B. (2021). *Francuska XVII i XVIII-wieczna baśń literacka i jej recepcja w polskiej literaturze dla dzieci w latach 1743–2018* [praca doktorska]. Uniwersytet Warszawski.
- Kostecka, W. (2014). *Baśń postmodernistyczna: przeobrażenia gatunku. Intertekstualne gry z tradycją literacką*. Wydawnictwo SBP.
- Kowalczyk, K. (2016). *Baśń w zwierciadle popkultury. Renarracje baśni ze zbioru Kinder- und Hausmärchen Wilhelma i Jakuba Grimmów w przestrzeni kultury popularnej*. Stowarzyszenie Badaczy Popkultury i Edukacji Popkulturowej „Trickster”, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kowalczyk, K. (2021). *Grimmosfera polska. Baśnie ze zbioru Wilhelma i Jakuba Grimmów w polskiej kulturze literackiej (1865–2015)*. Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Lasoń-Kochańska, G. (2010). Baśniowe wątki inicjacyjne w perspektywie badań genderowych. *Literatura Ludowa*, 54(3), 15–26.
- Librachowa, M. (1946–1947). Uwagi nad literaturą dla dzieci i młodzieży. *Ruch Pedagogiczny*, 30(2), 143–160.
- Osterloff, W. (1946). Kryminalistyka i bajki Grimma. *Odrodzenie*, 19, 6–7.
- O wychowaniu dzieci. (1770). *Monitor*, 22.
- Perrault, C. (2005). *La Belle au bois dormant*. Conte. W: C. Perrault, F. Fénelon, L. de Mailly, J. de Préchac, F.-T. de Choisy i anon., *Contes merveilleux* (s. 185–198). Honoré Champion. (wyd. oryg. 1697).
- Pieciul-Karmińska, E. (2010). Polskie dzieje baśni braci Grimm. *Przekładaniec*, 22–23, 80–96.
- Pieciul-Karmińska, E. (2020). „Nadpisane w tłumaczeniu”, czyli historia plagiatu tłumaczeniowego baśni braci Grimm. *Porównania. Czasopismo poświęcone zagadnieniom komparatystyki literackiej*, 1(26), 179–196. <https://doi.org/10.14746/por.2020.1.10>.
- Plenkiewicz, R. I. (1880). Czarodziejskie Baśnie dla młodego wieku. *Ateneum*, 4(12), 540–544.
- Sempołowska, S. (1981). Zasady moralne a literatura dla dzieci. (Parę uwag i spostrzeżeń). W: K. Kulickowska, *Literatura dla dzieci i młodzieży w latach 1864–1918. Zarys monograficzny. Materiały* (s. 283–287). WSiP. (wyd. oryg. 1901).

- Skowera, M. (2016). Postmodernistyczny retelling baśni – garść uwag terminologicznych. *Creatio Fantastica*, 2(53), 43–62.
- Slany, K. (2011). Płeć kulturowa w tradycyjnych zbiorach baśniowych najpopularniejszych na gruncie polskim. W: B. Kowalska, K. Slany, M. Ślusarczyk (red.), *Kalejdoskop genderowy. W drodze do poznania płci społeczno-kulturowej w Polsce* (s. 273–297). WUJ.
- Sochańska, B. (2017). Historia polskiej recepcji przekładowej baśni i opowieści Hansa Christiana Andersena. W: H. Ratuszna, M. Wiśniewska, V. Wróblewska (red.), *Andersenowskie inspiracje w literaturze i kulturze polskiej* (s. 11–38). WN UMK.
- Staniów, B. (2012). Grimmowie w Polsce. Rekonesans bibliograficzny w 200 lat po *Kinder- und Hausmärchen*. W: J. Dzieciakowska, M. Olczak-Kardas (red.), *Książka – Biblioteka – Informacja. Między podziałami a wspólnotą. T. 3* (s. 47–64). Uniwersytet Jana Kochanowskiego.
- Waksmund, R. (1978). Bajkosfera, czyli o użyciu semiotycznych fabuł baśniowych. W: J. Trzynadłowski (red.), *Litteraria. Teoria literatury – Metodologia – Kultura – Humanistyka. T. IX* (s. 99–119). Wrocławskie Towarzystwo Naukowe.
- Waksmund, R. (2008). Baśń sponiewierana (Kartka z dziejów gatunku). W: G. Leszczyński, D. Świerczewska-Jelonek, M. Zajac (red.), *Kulturowe konteksty baśni. T. 1. Rozigrana córa mitu* (s. 24–32). Centrum Sztuki Dziecka.
- Woźniak, M. (2010). Jak to z *Kotem w butach* było. Baśnie Charles’a Perraulta w przekładzie i w adaptacji Hanny Januszewskiej. *Przekładaniec*, 22–23, 59–79.
- Zawodniak, M. (2014). Baśń i realizm. Jeszcze o powojennej sytuacji literatury dla najmłodszych. W: K. Ćwiklak (red.), *Baśń we współczesnej kulturze. T. 1. Niewyczerpana moc baśni: literatura – sztuka – kultura masowa* (s. 151–162). WN UAM.